

Jurij Kryworuczko
(Lwów)

СВІТЛО В САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Ключові слова: світло, церковна архітектура, храм, структура, простір, традиція

Встановлено значення світла у просторовій організації християнських храмів. Розкриті традиційні засоби втілення богословської й архітектурної сутності світла у формуванні структури й простору церковної будівлі. Викладені основні принципи та засоби просторової організації світлового середовища храмових будівель. Виявлені закономірності формування світлового середовища церкви у часовій динаміці богослужінь.

Церковна будівля – особливе явище архітектури. Сакральна архітектура на відміну від усіх інших об'єктів архітектури характеризується змістом і структурою, які не надаються опису виключно у раціональних поняттях, а несуть символічний, знаковий зміст, відзначаються містичним характером і покликані втілювати й виражати святість, священне – найвищі духовні цінності людини. Форма, структура та образ святині повністю підпорядковані богословській функції. Завдяки відтворенню в просторі основних канонів, принципів, правил, ритуалів

богослов'я, церковна споруда стає структурою сакральних форм, самою сакральністю, яка промовляє до нас мовою архітектурних форм і простору. У просторі храму естетичні, художні, композиційні, формотворчі функції світла не вичерпують повноти духовного змісту й структури церковної архітектури. В архітектурі святині світло, крім необхідних прагматичних завдань – освітлення поверхонь, укладає й організовує, втілює й виражає, вказує і символізує, бо є іконою Божих енергій, всіх іпостасей Божих, вічним атрибутом Божественної Літургії.

Сьогоднішня практика церковної архітектури засвідчує недостатність знань архітекторами засад формотворення такого складного об'єкту, яким є християнський храм, особливо – ролі, яку відіграє світло в архітектурі святині. У сучасних храмах світло часто не лише не підтримує ідею формування простору церкви, а навпаки, нерідко вступає у протиріччя з богословськими вимогами щодо її організації. Це призводить до приниження сакральної сутності світла, невідповідного освітлення святині і, що найбільш вразливо – семантичній невідповідності сакральної функції світла й просторових формотворчих елементів церковної будівлі. Ми повинні одержати відповіді на питання не тільки про те, що створила церковна архітектура минулого, а і як вона це робила, в чому сутність богословських та утилітарних завдань, які завжди стояли перед нею, зокрема:

- яка богословська сутність світла і символіка світлових елементів християнського храму;
- як формується символічно-образна структура природного та штучного світла у традиційному устрої християнської святині;
- які закономірності архітектурно-просторової організації світлового середовища традиційної церкви, та їх значення у творенні образу сучасної української церкви.

1. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ СВІТЛА У ХРИСТІЯНСТВІ

Світло віддавна – символ духу, моральності, інтелекту й єдності всього з усім, любові краси, творчих сил, космічної енергії, сіяння, оновлення життя, правди, істини, добра, впорядкування космосу, первісної матерії, чоловічої статі (у язичників), Сонця, зорі, дня та ін. У міфологічних системах „світло” й „пітьма” (темрява) співвідносяться з головними елементами світотворення (стихіями): небом, вогнем, водою. Відмежування світла від темряви – відмежування Космосу від Хаосу. Саме світло, за космологічними уявленнями стародавніх українців, „як чоловічий червень” у поєднанні з водою утворили всі речі на землі. Світло є символом поєднання в уяві людини небесного й земного світів. Слова «світ», «світло», «святий», «око», «білий» історико-генетично споріднені, а отже символіка їх подібна. Слов'яни вважали, що найближчим до Бога є світло, і тому найсуттєвішу частину слов'янського язичництва становить культ світла. Українці називали найкращу частину оселі саме „світлицею”, розумну дитину – „світлою голівкою”, геніальну людину – „світочем науки”. Поняття добра, правди, порядності пов'язувалися із світлом (світло правди, світла душа, світлі помисли, світла радість, світлий рай, світла людина).

Світло посідає центральне місце у Святому Письмі від Книг Буття до Одкровення Іоанна: „І сказав Бог: „Нехай буде світло!” І настало світло. І побачив Бог світло, що воно добре та й відділив Бог світло від темряви” (Бут. 1.3-4) – „Місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб вони світили йому, бо слава Божа освітила його, і світильник його – Агнець” (Од. 21.23) З погляду богослов'я й метафізики світло „не матеріальне” (має енергетичний статус), неподільне ціле й однорідне у порівнянні з матеріальними об'єктами. Світло символічно обявляє Бога в реальному світі. Світло – відблиск Божої слави, „неначе риза”, якою Бог покрився (Пс. 104.2). Коли Він встає, то „огортає Його сяйво” немов світло денне, і „блискає проміння з Його рук”

(Ав. 3.4). „Світло солодке, весело очам дивитися на сонце!” (Екл. 11.7). Звідси походить співставлення світла й життя, адже народитися – означає „побачити сонце” (Пс. 58.9). Світло звістить День Господній: „І тоді народ, який ходить у пільмі, узріє „світло велике” (Іс. 9.1), „щоб сліпим очі відкривати” (Іс. 42.7); але зоря, яка зійде над Новим Єрусалимом (Іс. 60.1) буде іншою від нинішньої. Сам Господь буде вічним Світлом для Свого народу, що ходитиме „в світлі Господнім” (Іс. 2.5). І перед праведними, і перед грішними в День Господній встануть дві доли: темрява для грішних і повнота світла для праведних [19]. Багаточисельні згадки про світло та його особливості в книгах Старого Завіту вказують на те, що воно є найважливішим, найхарактернішим, найбільш адекватним символом Бога й Божих енергій, які проникають у реальний світ, відділяють його й розсвітлюють його існування. „Одночасно освітлення дійсності, створеної Божими енергіями, вказує на Його присутність у цій дійсності, Світло стає неначе „ікона” Божих енергій і тим самим Богом”[25].

У Новому Завіті есхатологічне світло, що його віщували пророки, стає реальністю, а символіка світла досягає рівня найбільшого розвитку. Ісус Христос – „світло світу”, „Світло з висоти”, яке має „освітити тих, що сидять у темряві” (Лк. 1.78). Ісуса пізнаємо як „світло світу” передусім через Його діяння, зокрема – зцілення сліпих, що має у цьому аспекті виключне значення (Мк. 8.22-26), (Ів. 9). Ісус говорить: „І поки я у світі – Я світло світу” (Ів. 9.5). У іншому місці Він пояснює: „Хто йде за Мною, не блукатиме у темряві, а матиме світло життя” (Ів. 8.12). І далі: „Я – Світло, на світ прийшов, щоб кожен, хто в мене вірує не перебував у темряві” (Ів. 12.46). Властивість Ісуса просвічувати походить з того, що Він сам – слово Бога, світло справжнє, яке приходить на цей світ, щоб усі через нього увірували (Ів. 1.49). „Поки Ісус Христос жив на землі, Світло Боже, яке Він у собі носив, було скрите в обрисах Його тіла. Але у Преображенні обличчя „засяяло, наче сонце”, „одежа побілела,

наче світло” (Мт. 17.2). Він тоді не належав до того стану, в якому живе смертна людина. Це вже – прообраз постаті Воскреслого Ісуса” [19]. Світло, що сяє на обличчі Ісуса, є відблиском „знання слави” Самого Бога (2 Кр. 4.6); це відблиск Його слави, образ Його істоти” (Євр. 1.3). Ще одне ім'я володаря царства Божого Ісуса Христа – „Сонце правди”. У тропарі свята Різдва Христового говориться: „Різдво твоє, Христе Боже наш, засвітило світові світло розуміння: в ньому бо ті, що звіздам служили, від звізди навчилися поклонятися Тобі – Сонцю правди, і пізнавати Тебе – Схід з висоти”[17].

У книгах Святого Письма світло не тільки ідентифікується з присутністю Бога, символом тієї присутності й дії Божої, символом-знаком, символом-образом, що втілює всі іпостасі Божі, але й виразно вказує на місце Його трансцендентного існування: „Народ, що у пільмі ходить, узрів світло велике, над тими, що живуть у смертній тіні” (Іс. 9.1). Ісус Христос – „Світло з висоти, щоб освітити тих, що сидять у темряві та в тіні смертній” (Лк. 1.78-79).

Світло є також символом Просвітлюючого Духа Святого. Десятий вірш псалму 36 „У Твоїм світлі бачимо світло” Василій Великий пояснює: „У просвітленні Духа ми побачимо справжнє світло, яке просвітлює кожну людину, яке прийшло у цей світ”. Коли Василій Великий говорить, що Дух є Світло, він пояснює: „Як у здоровому оці міститься здатність бачити, так і в очищеній душі міститься дія Духа..., подібно, як мистецтво міститься у митцеві”[24]. Як єдність всіх Божих іпостасі світло є символом Святої Тройці. З еманациєю світла пов'язані ангельські сили, як символи „другого світла” – посередники в об'явленні світла Божої Ласки: „По тому я бачив іншого ангела, що сходив з неба; мав владу велику, й земля освітилася від його слави” (Од. 18.10); і святі, до яких сам Христос сказав: „Ви – світло світу...” (Мт. 5.14).

Християни – сини світла. У ранніх посланнях ап. Павла: „Всі ви – сини світла й сини дня. Не належимо ні ночі, ні

темряві” (1Сл. 5.5), „щоб протистояти проти правителів цього світу темряви” (Еф. 6.12), вони повинні зодягнутися у Христа і Його „зброю світла”. Якщо християнин не хоче, щоб „ноги його спотикалися по горах у сутінку” (Євр. 13.16), то повинен почути заклик Христа стати „сином світла” (Ів. 12.36). Поряд з апостолом. Петром, осяяним світлом у ту ніч, коли преобразився Христос (Лк. 9.29), християнин знаходить у Писаннях світло, подібне до „світильника, який світить у темнім місці, аж поки почне розвиднятись і рання зоря зійде в його серці”[19].

Афанасій Олександрійський вважав, що „світло є Бог, а подібно світло є і син; тому що Він та ж сутність істинного світла”. „І всі ті, що носять у собі Духа Божого, світлоносні, оповиті в Христа...” – Григорій Назіанзин вважав світло, яке осяяло Христа на Фаворській горі, одною із видимих форм божества [5]. Василій Великий стверджував, що краса є світло, у порівнянні з яким світло сонця – тьма [5]. Вище духовне світло є повнотою духовності, абсолютною єдністю всього позитивного в його ідеальній сутності, тобто єдністю вищих – істини, добра й краси. Душа людини стає оком, що споглядає це світло, що розчиняється в його красі і славі. Автор „Ареопагітик” Псевдо-Діонісій пов’язує світло з добром, що є життєдайною властивістю Божества та походить від добра і є образом доброти. Це стосується як видимого світла, так і „світла духовного”. Сіяння цього світла переказує благо всім розумним істотам, а потім збільшує його, виганяючи з душ незнання й оману. Світло це перевищує всі розумні істоти, є „першосвітлом”, „понадсвітлом” і об’єднує всі духовні та розумні сили одне з одним, удосконалює їх, наводить до істинного буття, до єдиної і чистої Істини [5]. За Псевдо-Діонісієм, все від небесного до земного передається у формі духовного світла, яке іноді обирає образ видимого сіяння. Світло і насамперед „духовне світло” виконує у Псевдо-Діонісія таку ж функцію, що й категорія прекрасного: „краса сіяє” і „переказує своє світло кожному за його гідністю”. „Осяяння світлом приводить до „прикрашання”,

некрасиве перетворюється в прекрасне. Ця концепція світла утвердилась у візантійській естетиці практично до кінця її історії й у подальшому стала дуже популярною як у середньовічній Західній Європі, так і на теренах Давньоруської держави. Рівномірне золоте сіяння огортає зображення фігур, пронизує все поле зображення мозаїк. Глядач переноситься у інший вимір, далекий, неземний. Золоте сіяння фону, німбів, висвітлення ликів святих, еманация ними світла завдяки відбитому світлу огортає зображення хмарою ірреального світла, віддаляє його від глядача, піднімає у височинь над реальним життям.

Симеон Новий Богослов розрізняє два світла та два їх джерела: для бачення матеріального світу необхідно – світло сонця, а для бачення „розумових речей” потрібне „розумне світло”, джерелом якого є Ісус Христос. Бог віділяє від „своєї світлості” всім, хто поєднується з ним на шляху очищення своєї душі. Палаючі на церковних святах лампади і свічки символізують „розумове світло”. Храм душі людини повинен бути весь наповненим духовним світлом, як церква світлом від лампад. Багатство свічок означає світлі помисли, що повинні світити людині [5]. Григорій Палама називає Христа світлом. Вчення Святого Духа випромінюється людям у вигляді світла, а Петро й Павло – два сяючих світла, два „Великі світла”. Тіло Христа, за Паламою, мало всередині себе джерело Божественного світла, сяло з його ран. Печера, в якій відбулося Воскресіння Христове, була наповнена „світлом Воскресіння”. Христос показав на Фаворі не просто сіяння, а споконвічне приховане в його тілі сіяння Божественної природи, так що світло це є світлом Бога [5]. Палама прирівнює фаворське світло до вищої краси. Справжню красу може побачити очищений розум у вигляді яскравого сіяння. Сіяючий білосніжний одяг Христа у Преображенні, об'явлене світло він називає божественною славою, царством, красою, благодаттю. У Палами Слава тісно пов'язана з фаворським світлом, іноді адекватна йому, а інколи – замінює його, маючи, мабуть, меншу силу сіяння. Глибинний

зв'язок трансцендентного світла з красою й славою давав новий і сильний імпульс одухотворенню образотворчого мистецтва, що з особливою силою проявилось вже на руському ґрунті в 14–15 століттях [5, с.38].

Отже, з богословської точки зору, світло: творіння й дар Божий людям; символічний образ, пов'язаний із з'явленням Бога у реальному світі; сіяння божественної енергії, що має підкріплення у явищі „фаворського світла”. Образ світла вживається для зображення божественної суті Ісуса Христа [19]. Поняття „слави Божої”, що означає „з'явлення самого Бога у Його величі, могутності, сіянні Його святості, дійовості сили Його істоти”, відображається у сакральному мистецтві як „сіяння” навколо зображення Ісуса Христа, сяйві німбів святих та інше. У церковній архітектурі це поняття видозмінилось у конкретне сприйняття: поняття „світла”, „духовного світла” переводиться із книг Біблії на мову архітектурних форм і архітектурних явищ у просторі святині. Таким є світло, що спливає з висоти куполів, світло яскравих вікон, орієнтованих у небесну височінь, світло лампад і свічок, блиск золотого тла мозаїк, блиск срібла й позолоти ікон, іконостасу, церковних речей та інше. Реальне світло „не містить у собі остаточну цінність, його основне призначення – символічно промовляти нам про Ісуса Христа” [19]. Символічна мова світла продовжує зберігати релігійний зміст, а реальне світло нагадує нам про Нього.

Східна Церква в Україні (Православна і Греко-Католицька) у порівнянні з іншими гілками християнства є найбільш консервативною, традиційною, інтроверсійною. Її закритий від зовнішніх впливів, утаємничений та містичний характер, орієнтація насамперед на духовне життя, відображені в організації внутрішнього простору храму і архітектурі святині у цілому. Церква, її віра і її Літургія визначають, якими мають бути зміст, стиль і значення сакрального мистецтва [15], частиною якого є церковна архітектура. Як поєднуються архітектура храму з поняттям таїнства – надприродного,

божественного, надчуттєвого, яке не може охопити людський розум? Розуміння цього дає євангеліст Іван: „Бога ніхто не бачив ніколи, Єдинородний Син, що в лоні Отця, той об'явив” (Ів. 1.18). Сам Христос говорить: „Я і Отець – одно” (Ів. 10.30), „Отець у мені і я в Отці” (Ів. 10.38). Св. Павло конкретизує: „Він (Христос) – образ невидимого Бога, первородний усього створіння” (Кол. 1.15). На цьому базується вся християнська символіка: Христос – прообраз храму, Божого дому – святині[15].

Храм – видимий вид-форма, місце, де завдяки сакральним символам, знакам, образам, твориться для віруючої людини реальний духовний контакт з надприродним, видимий знак благодаті, не що її творить, але сама благодать одержує цими знаками-предметами свідчення про присутність надприродного [15]. Леонід Успенський говорить: „Все наше богослужіння пронизане символами, вони всюди: у словах, в образах, у жестах, в одязі. Символіка являє собою таємничу мову, яка лише трохи відкриває віруючим те, що таємниче і незримо здійснюється у храмі, відкриває їм очі на певну, завжди живу у Церкві реальність, яку передати безпосередньо, тобто показати, – неможливо” [22]. Сакральні символи не є заміниками об'явленої дійсності, вони продовжують сакрум у матеріальний світ. Функція, яку виконує символ завдяки своїй природі, закладає завжди певний сталий зв'язок, без нього неможливе поєднання Божественного й людського, трансцендентного й іманентного, духовного й матеріального, небесного й земного.

Внутрішній устрій храму, – то образ Його Особи – Богочоловіка, який художніми засобами архітектури в єдності з іконографією стін та іконостасу випромінює невидиме у видиме. Визначальне значення у цьому має світло – сакральний символ, що є одним із засобів сакралізації простору храму. Воно у образі нетварного трансцендентного світла, згідно богословського вчення, випромінює через ікони, стінопис та архітектурні форми (куполи, склепіння, стовпи) Божі енергії. Фізичне світло через світлові прорізи, світлом свічок і лампад

творює візуальне об'єднання двох світів, двох полярних сутностей. Важливим є те, що світло як символ від моменту свого створення нероздільно пов'язане як із дійсністю, яку символізує, так із іншими символами: світло-вікно, світло-купол, світло-ікона та інші, які становлять його сакральний контекст. Світло стає елементом цілісної – символічно-образної структури святині, а через неї і носієм традиції церкви.

Світло по-різному проявляє свою активність у просторі храму. У певних частинах його активність сягає максимуму, в інших воно практично відсутнє. Чим ближче світло як символ наближається до свого богословського змісту і сприймається почуттями, феноменально як цілісна структура, тим більше воно стає символом-образом. Чим більше ми віддаляємо світло від структури, розглядаємо його ноуменально як окремий елемент (свічка, вікно), тим більше воно стає символом-знаком.

2. БОГОСЛОВСЬКА СУТНІСТЬ СВІТЛОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ХРИСТІЯНСЬКОГО ХРАМУ

Творення сакрального мистецтва, за П. Флоренським, це – „знімання заслони” й „відкриття прообразу” [23]. Сакральна архітектура твориться через символи й архетипи, у яких розкривається богословська сутність кожного релігійного акту, сакральної форми. Основною функцією символу є здатність перенести й об'явити дійсність, що становить традицію церкви. Символ є носієм сакральної суті й методом її матеріалізації в архітектурно виражену форму. Архетипи (прообрази) упорядковують символічну активність шляхом пов'язання всього символічного матеріалу у цілісну систему [21]. Цінність різних символів і архетипів, їх устрій є різною у символічно-просторовій структурі храму і має взаємно доповнювальний характер, визначений Літургією. Розвиток всіх форм символічного вираження святині, особливо тих, які пов'язані з її внутрішнім улаштуванням, йшов разом з розвитком

Літургії. У Євангеліях святиня розглядається: як дім Бога Отця і Сина Ісуса Христа, збудований на скелі (Мт. 16.18); як дім молитви (Мк. 11.17); як Тіло Христа (Ів. 2.19-21); як образ Царства Божого, що є між нами (Лк. 17.20-21), де „душі становлять одне, адже їх єдне Святий Дух”, це „небо на землі”, де божа присутність стає видимою у красі обрядів, у символізмі будівлі [25].

Символічно-образне представлення світла у християнському храмі оперте на богословські поняття: „світло від світла”, „сонце правди”, „світло з висоти”, „світло зі сходу”, „Божа світлість”, „випромінювання Божої слави”, „вічна лампа”, що наближають нас до пізнання Бога, символізують Христа, вказують на місце концентрацій Божих енергій та шляхи їх еманачії, объявлені церквою за вічні, незмінні, Богом дані істини. Ці поняття є основою просторової організації світла у святині, прообразами, важливими „цеглинами” символічної структури християнського храму східного обряду [27]. Богословський зміст світло-образних елементів храму розкривається через символіку просторів святині, світлових прорізів і перепон храму, символіку штучних джерел світла. Усі конструктивні й структурні елементи храму: куполи (бані) і склепіння, підбанники і конхи, стіни нефів і апсиди, іконостас, штучні джерела світла: свічка, лампада та інші – водночас видима форма і символ якоїсь „Божої правди”. Вся образна символіка світла відображена в архітектурі християнського храму східного обряду. Реальний образ світла використовується подвійно: 1) як пряме – природне світло, що проникає у основний простір храму через численні вікна, а також світло полум'я свічок і лампад; 2) як відбите – світло від ікон, фресок, мозаїк. Природне світло, яке надходить із верхніх ярусів святині, проявляється через ієрархічне „наповнення” ним просторів храму на кон-трасті „яскраве-тьмяне”. Відбите світло від ікон і стінопису додає „блиск і славу” сокровенного, нетварного світла. У першому випадку символіка світла реалізується на кон-

трасті з напівтемрявою, яка панує на периферії храму, шляхом найвищої концентрації світла у під купольному просторі і просторі вівтаря. У другому – світло від полум'я свічки компенсується в блиску ікони, що є найістотнішим проявом духовного зв'язку людини з Богом. Власне тому цей останній етап поширення світла – відбиття в іконі „блиску Божої слави” – найбільш суттєвий у традиції організації світло-образної структури християнського храму східного обряду.

Богословський прообраз „світло з висоти” („схід з висоти”) реалізується через наповнення природним світлом верхнього простору святині, де центральне місце займає купол на високому світловому барабані. Його форма є засобом вираження центральної, незалежної та трансцендентної позиції Бога до всього Ним створеного. Ікона Пантократора у піднебінні купола об'являє „Божу славу” і вказує на місце Його трансцендентного існування. Світло у цьому випадку є посередником між світом духовним і віруючими. Його виразна циркулярність і концентрація у підкупольному просторі, та його вектор – „схід з висоти” – вирішальний чинник просторової організації храму. Богословські поняття „око склепіння”, „світло зі сходу” у структурі святині втілені вікнами-прорізами, символіка яких рівнозначна символіці самого світла. Вони уможливають погляд у небесну реальність, пропускають у простір храму світло від Бога, „світло зі сходу”, яке є символом Ісуса Христа. Улаштування вікон має сенс лише тоді, коли необхідно впустити до святині світло згідно символіки й богослужбових вимог за встановленою ієрархією освітлення та богословською ідеєю домінування верхнього світла. Внутрішній простір храму „замкнений” у горизонтальній площині й відкритий до небес [26].

3. СИМВОЛІКА Й СВІТЛОВЕ НАПОВНЕННЯ ПРОСТОРІВ ХРИСТИЯНСЬКОГО ХРАМУ

Найважливіша частина храму – святилище – простір, в якому відбувається свята містерія, є основою всієї просторової й сакральної організації храму, його змістовним і духовним центром. Святилище завдяки своїй функції й значенню освячує весь його простір. Святилище є символом багатьох прообразів: Божого дому, місця Божої присутності, „другого неба”, місця, де Христос „син Чоловічий сяде на престолі своєї слави” (Мт. 19.28). Вівтар – місце яке вказує на Ісуса Христа, який „вознісся на небо, і сидить праворуч отця, І вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих” (Символ Віри) [17]. Простір центральної абсиди та її східна стіна символічно пов'язані з особою Богородиці, яка „світло зродила пречудесне” й сама „світлом променистим засіяла” (Акафіст до Богородиці) [17]. Простір солеї й амвону, які є частиною святилища, обмеженого зі сходу площиною іконостасу, у часі Божественної Літургії через таїнство Євхаристії виступають місцем поєднання людини з Богом. „Перетворення в Євхаристії хліба у Тіло, а вина у Кров священнодійно повторює перехід із світу старого у світ новий, звершений Христом через смерть до життя” [24].

Неф символізує світ, створений Богом, „небо на землі”, космос, землю. Вівтар, де знаходиться Святее Святих, являє небо й те, що над небесами, а нава (храм вірних), нартекс (притвір) означають землю і все, що на землі. Церква стає символом Божого люду, главою якої є Христос, іконографічно представлений як Пантократор у головному куполі святині. Притвір, як найбільш віддалена від святилища частина храму, символізує „невідновлений світ”, „землю, занурену у гріх”, захід, що є символом мороку, смутку, околицею жалю й смерті.

Символіка просторів у християнському храмі, особливо у храмі східного обряду, одержала яскраву форму просторового вираження шляхом групування просторів і матеріальних

форм навколо двох осей: горизонтальної (схід-захід), яка проходить через центр абсиди, середину амвону й середину притвору, і вертикальної осі (гора-низ), що проходить через центр амвону й півсферу купола. Горизонтальна – вісь ієрархічного поділу святині, вертикальна – формує центральний простір, символічно поділений на дві частини: землю й небо, те, що створене і те, що перетворене, змінене: „нове небо й нова земля”.

4. СИМВОЛІКА СВІТЛОВИХ ПЕРЕПОН І СВІТЛОВИХ ПРОРІЗІВ СВЯТИНИ

Найважливіші світлові перепони храму – поверхні, які не пропускають природне світло у його внутрішній простір: купол, склепіння, стіни, які обгороджують центральний простір святині, іконостас. Ці поверхні „замикають” внутрішній простір храму і відбивають та розсіюють потоки природного та штучного світла у просторі храму. Купол є символом неба, яке є Божественною оселею, метафоричним розумінням Бога. Земля – Його підніжжя (Іс. 66.1), є житлом людей. У Біблії виділяється небо фізичне, яке має аналогічну природу, що й земля – „небо і земля”, і небо Боже, „небо, яке не земля”. Перше небо спонукає людину думати про друге. Образ небесної оселі Бога визначає Його близьку присутність, подібну до всеохоплюючої присутності неба навколо людини. Син Чоловічий, приходить з неба й повертається на небо, еднаючи „землю з небом” (Мт. 6.10). Високий купол можна порівняти з „небом небес” [5]. У східній християнській святині купол – символ-знак самого Бога виражений архітектурно через досконалу форму півкулі із розміщенням у ній символічним образом – іконою Христа Пантократора. Купол, символ самого Бога, у структурі святині має бути „відділеним”, як Творець відділений від свого творіння. Надходження світлових потоків з-під купола на високому світловому барабані створюють

візуальний ефект відірваності купола від тіла храму: „небеса небес”. Світло, відбиваючись від сферичної поверхні, створює „блиск” ікони Пантократора, і є „...відблиском слави Отця” (Євр. 1.3).

Символіка склепінь у християнській традиції ідентифікується зі Святим Духом. „Основа дому Божого, Церкви, сам Христос, стіни – Право Боже, стовпи – апостоли, євангелісти, вчителі, склепіння (покрив) – Святий Дух” [8]. Символіка стін храму пов’язана із символікою просторів, які вони обгороджують. Стіни нерозривно зв’язані з розписами як одне символічне ціле. Ні архітектоніка, ні стінопис, ні мозаїка не порушують цілісності стін. Для християнського храму східного обряду невластивим є надмірне застосування чи будь-яке інше розкриття внутрішнього простору назовні. Розкриття необхідне настільки, щоб впустити у внутрішній простір храму світло згідно з ієрархічним укладом символічної значущості його просторів. Внутрішній простір святині східного обряду є завжди замкненим. Стіни „випромінюють” твердість, масивність. Стіна центральної абсиди – нерушима, „непереможний мур”, є символом Богородиці [9]. Східною брамою може бути лише проріз-вікно – „світлоносне” „світлом зі сходу” – символом „Сонця Правди”.

Іконостас є одночасно спільністю і границею, що поєднує два простори святині (святинище і храм вірних), – зібрання святих, які існують у двох світах і об’єднують у собі життя на землі й життя вічне. „Іконостас – це зображення свідків небесних в тілесній оболонці, це видима ілюстрація й зображення невидимого царства небесного” [14]. Іконостас – мега-ікона – найкраще освітлена частина внутрішніх поверхонь храму, що відбиває світло у простір нави, солеї, амвону, „об’являючи Божу хвалу”. Об’являє „Божу хвалу” і золото, що покриває ікони й різьблені елементи іконостасу. В іконостасі золото й срібло використані символічно, як виразники ірреального світла. „Світловий потік наче лине з ікони, вириваючись з вузьких

берегів обрамлення” [16], золото – „ікона світла”, світло – „ікона Божих енергій” [1].

Символіка вікна – світлового прорізу у стіні – пов’язана із символікою світла, яке надходить ззовні у внутрішній простір храму, освітлює його простори й поверхні та відповідно орієнтує людину відносно Бога й всесвіту. „Світло тіла – око. Як, отже, твоє око ясне, все тіло твоє буде світле” (Мт. 6.22). „Світло твого тіла – око твоє. Коли око твоє здорове, все тіло твоє світле, коли ж воно недуже, все тіло твоє темне” (Лк. 11.34). Євангелісти Матвій і Лука доносять значення й символіку ока-вікна у святині: вікно – це світло. Поза своїм стосунком до світла та поза своєю функцією вікно мертво і не є вікном. У відірваності від світла є це тільки дерево і скло... Воно є або світлом, або деревом і склом, але ніколи не буває просто вікном. Так говорить П. Флоренський [23]. Отже, вікно у храмі східного обряду не є тільки ані архітектурною формою, ані границею простору (проріз у стіні), а передусім – архітектонічно-символічним явищем. Його основна функція – пропуск у простір храму через прозоре скло світла (створеного Богом), не змінюючи його природу (спектр). Функція вікна у забезпеченні візуального зв’язку між внутрішнім простором і довкіллям у храмі повністю й свідомо знехтувана. Цю функцію замінює ікона – вікно, що дає можливість увійти в Божу, небесну дійсність. Через це вікно видно прообраз [23]. Вікна розміщуються високо, щоб погляд через них скеровувався угору, в небо – місце трансцендентного існування Бога.

Світло, що створене Богом і є Його світлістю, надходить через прозоре скло у внутрішній простір християнського храму східного обряду, як і світло від лампад і свічок, та знаходить своє підтвердження у блиску ікон, які у православній святині є одним із найістотніших проявів зв’язку людини з Богом. Тому відбите світло домінує у сакральному мистецтві й організації архітектурного простору на відміну від Заходу, де пряме світло акцентується у поліхромних вітражах. Символіка вікон це

також і символіка чисел. Три вікна на вертикальній осі символізують нестворене тринітарне (трихотомічне) світло – символ Святої Трійці. Два вікна в одному ряді відповідають двом природам Ісуса Христа. Вікна абсиди символізують Христа, як „Сонце Правди”, центральне вівтарне вікно – „вікно від Сходу” (Пс. 67.34). Найважливіші вікна, підпорядковані богословсько-космологічній будові святині, знаходяться у світловому барабані купола і у стінах нави.

5. СИМВОЛІКА ШТУЧНИХ ДЖЕРЕЛ СВІТЛА

Символіка штучних джерел світла пов'язана із символікою вогню. Світильник у християнському храмі своїм світлом символізує живу присутність Бога. „Ти бо мій світильник, Господи, мій Боже” (2 Сам. 22.29). Господь освітлює Словом своїм, навчанням своїм, як світильник освітлює стежку віруючого (Пс. 199.105). Пророчі писання – це „світильник. Який світить у темнім місці, аж поки почне розвиднятися, і рання зоря зійде в серцях ваших” (2 Пт. 1.19). Коли народ стає невірним, Бог загрожує „погасити на каганцях світло” (Євр. 25.10). Ізраїль на знак вірності запалював вічний вогонь світильника у святині. Дати йому згаснути – означало б показати Богові, що Ізраїль покинув Його (2 Хр. 28.7). Здавен і до наших днів свічка – символ вогню, сонця, життя, долі, духовної енергії, чистоти серця, тепла й любові до Бога, добровільної жертви, віри у приналежність до Божественного першопочатку, молитви віруючої людини. Свічка має кілька духовних символічних значень: оскільки вона купується, то є знаком добровільної жертви людини Богу і храму його, вираженням готовності людини до послухання Богу (м'якість воску), устремлінням до обоження, перетворенням в нову особину (горіння свічки). Свічка є також свідченням віри, приналежності людини до Божественного світла. Свічка символізує тепло і полум'я любові людини до Господа, матері Божої, ангела чи святого, біля ликів яких

віруючий ставить свічку. Віск символізує чистоту і відсутність скверни у людей, що його приносять. Це – знак каяття, готовності служити Богу, жертвувати йому. „Віск символізує людську природу й тіло Спасителя... Як віск у свічці – спалюється у жертві Богові, так людська природа Ісуса знищилася-умерла у жертві небесному Отцю, за гріхи цілого людства. Проте олива й віск, як найчистіші матерії до палення, означають чистість і сердечність жертви для прославлення Божого імені” [12].

Розміщення двох основних джерел вогню: свічки і лампади в просторі храму та їхня кількість у свічнику (світильнику) має символічне значення. Основні форми свічників: семисвічник, ставник, висячі свічники (полікадило і панікадило), свічники рухомі (дікірій і трікірій) і стаціонарні. Семисвічник – відомий з тексту другої книги Мойсея (Вих. 37.17-23) – старозавітний символ Бога. У Новому Завіті – це образ „Семи світочів огненних”, як „сім духів божих” (Од. 4.5). Пірамідална форма семисвічника символізує Святу Трійцю. Полікадило (полікандило) – багатосвічник, на якому знаходиться 7–12 свічок (лампадок). Сім лампадок символізують Сім Святих Тайн, а 12 – символізують апостолів. Панікадило (панікандило) – багатосвічник на якому знаходиться більше 12 лампадок [12]. В українській церкві такі свічники називають „павуками”. Свічки (лампадки) на павуках розміщуються у декілька ярусів. Найчастіше зустрічаються триярусні з кількістю свічок 15:10:5, у великих храмах – чотириярусні 24:18:12:6. У часі Архієрейської Служби Божої уживаються дво- і трисвічники, з грецької дікірій і трікірій. Дікірій символізує дві природи в Ісусі Христі, а трікірій – три особи в Бозі, Пресвяту Трійцю. Ними архієрей благословить народ під час Богослужби. Крім того, є ще звичайні трисвічники, яких священик уживає при благословенні води на свято Богоявлення [12]. Важливо, що „згідно з церковними законами не вільно відправляти жодного Богослужіння без

світла. Передовсім при Божественній Літургії повинні горіти щонайменше дві воскові свічки” [12].

6. АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ СВІТЛОВОГО СЕРЕДОВИЩА ХРИСТІЯНСЬКОГО ХРАМУ

Результати теоретичних і експериментальних досліджень останніх років місця та значення світла у просторі християнського храму східного обряду, зокрема української церкви, дають можливість визначити світлове середовище церкви як сакральне поняття, в якому світло – феномен священного, символ божественного, атрибут богослужінь, і як явище архітектонічне – формотворчий і комунікативний елемент просторової структури церкви.

Крім джерел природного і штучного світла (сонячне проміння, дифузне небо, вікно, полум'я свічки чи лампади), в обсяг поняття „світлове середовище церкви” необхідно включити тектонічні елементи святині: купол, світловий барабан (підбанник), склепіння, стіни (основні світловідбиваючі елементи), і предмети, які за своєю природою служать як символи релігійних ідей: іконостас, ікони, мозаїки, свічники та інше [12]. Між цими елементами – водночас теологічними символами і атрибутами богослужінь – існує закономірний зв'язок і взаємодія – зміна одних спричинює зміну інших. Сукупність визначених елементів між якими існує закономірний зв'язок утворюють дві системи: система природного освітлення і система штучного освітлення. Сукупність закономірних зв'язків між елементами визначених систем становлять їх внутрішню форму або структуру. Із цієї структури можна умовно виділити: символічно-образну структуру, символічно-світлову, світло-тектонічну і структуру штучних джерел світла. На всіх етапах розвитку храмовбудування можна прослідкувати певні закономірності організації світлового

середовища церкви. Світло завжди було необхідним, істотним, стійким, повторювальним і узагальнюючим елементом всього устрою християнського храму східного обряду. Закономірності організації світлового середовища церкви виражають тенденцію розвитку систем освітлення, межі їх сталості, а отже принципи їх організації.

Сформулюємо основні принципи архітектурно-просторової організації світлового середовища християнського храму східного обряду.

1. Принцип домінування верхнього світла у просторі святині: більшість світлових потоків повинна надходити у внутрішній простір храму з його верхніх ярусів, як це усталилось від початків у традиції Східних церков.

Теологічною платформою даного принципу є символіка верхнього простору храму та елементів його об'ємно-просторової структури, насамперед склепінь та купола – символів неземного Неба. Небо – остаточна спільність зі Святим Духом, з Ісусом Христом, з Богом Отцем, повнота спільності з Марією, апостолами, патріархами, пророками та усіма святими. „...повнота спільності і причастя, повнота світла і прозорості, де кожний, повнотою з'єднаний з собою, є одночасно у повній гармонії з Богом та усіма святими” [13]. Верхній простір храму разом із склепінням і куполами – місце переходу земної реальності у дійсність небесну, крок із стану матерії в стан духу, видимого у невидиме. Тут найвища концентрація видимого світла і найбільш яскраві поверхні святині – „Схід з висоти” як богословський прообраз вказує на місце максимальної концентрації сакруму святині і основні шляхи поширення природного світла у її просторі.

Згідно принципу домінування верхнього світла у просторі церкви *інтенсивність світлових потоків, освітленість і яскравість внутрішніх поверхонь храму повинні наростати знизу угору*, де у просторі куполів і досягають свого максимального значення.

2. Принцип ієрархічності світла у просторі святині: необхідність організації нерівномірного розподілу світлових потоків у просторі святині – максимальна їх концентрація має бути у центрі святині з поступовим, а інколи різким, зменшенням інтенсивності світлових потоків від центру до периферії храму.

Принцип ієрархічності світла в просторі християнської церкви тотожний символічній ієрархічності просторів і підпросторів інтер'єру храму. Простір святилища (місце здійснення свята святих – Таїнства Євхаристії), іконостас, солея, амвон, храм вірних, конхи, хори, притвір формуються світловими потоками від вікон у стінах абсиди і потоками верхнього світла від вікон світлового барабана центрального купола або купола над простором святилища, і світловими потоками від чисельних джерел штучного світла: лампадок семисвічника, свічників на проскомидійнику, великих і малих свічників біля престолу та інше. Простір солеї, амвону разом з простором головного купола – місце всякого духовного перетворення в святині, поєднання з Богом через Євхаристію. Від цього сакрального й архітектурного центру храму вздовж горизонтальної осі схід-захід і перпендикулярної до неї осі північ-південь, спостерігається зменшення символічної значущості просторів храму – від центру до периферії. Ієрархічна символіка просторів основного об'єму церкви підсилюється, акцентується різною концентрацією світлових потоків природного світла.

Згідно принципу ієрархічності світла у просторі церкви інтенсивність світлових потоків, освітленість і яскравість внутрішніх поверхонь храму повинні зростати від периферії до центру церковної будівлі. Такий порядок розподілу світлових потоків і яскравостей внутрішніх поверхонь поділяє простір храму вертикально на дві частини – „земне і горное”, і горизонтально на три частини вздовж осі, що знаходить відображення в архітектурі української церкви.

3. Принцип рівнозначності світла у просторі святині: взаємозалежність та поєднання прямого й відбитого світла (природного і штучного) в архітектурно-просторовій організації храму вказує на однакову їх значущість для богословської символіки, формування символічної структури і тектоніки храму.

Відбите світло розглядається в богословському аспекті, як „відблиск знання слави” Самого Бога (2Кр. 4.6), „відблиск Його слави, образ Його істоти” (Євр. 1.3). У християнському храмі східного обряду світло має подвійну символічну образність. По-перше, як „яскравість” – пряме природне світло, що проникає у внутрішній простір храму через світлові прорізи, вказує на напрям Божого світла, є візуальним елементом у системі інтеркомунікації людини з Богом. І як яскравість світлових потоків штучних джерел, які у християнському храмі символізують живу присутність Бога. По-друге, як „відблиск” – відбиття світла від внутрішніх поверхонь храму які устелені фресками, мозаїкою, іконами, які об’являються як світлосяйне, емануюче світло видіння” [14]. Відбите світло від стінопису і позолоти інтегрується з „нетварним”, невидимим, духовним світлом, дає „блиск і Божу Славу” і веде душу та розум людини у Божу реальність. Завдяки відбитому світлу створюється можливість зв’язку з прообразом і образом, зображеною постаттю і зображенням [4]. В архітектурному аспекті *поєднання прямого й відбитого світла створює м’яку світлотінь, надає виразності формам і об’ємним деталям.*

Однакова значимість світла не означає рівномірність освітлення. Навпаки, згідно двох попередніх вихідних положень організації світлового середовища церкви повинна існувати визначена богословськими вимогами, нерівномірність освітлення. Вона створюється архітектурними засобами: кількістю, розмірами і положенням вікон у тектонічній структурі святині, і системою штучного освітлення – видом і положенням у просторі храму штучних джерел світла. Слід

зауважити, що положення даного принципу підтверджуються емпіричними дослідженнями світлового середовища церков різних типів на різних етапах храмовбудування в Україні.

4. Принцип мінімальної достатності світла у просторі святині встановлює інтенсивність світлових потоків, що наповнюють простір храму, та рівні освітленості його поверхонь. Принцип базується на двох богословських постулатах православ'я – „непорушність” стін і виявлення світла на контрасті з темрявою.

Стіни храму є перепонами поширення світла у його внутрішній простір й водночас основними світловідбиваючими поверхнями. Їх символіка пов'язана із символікою просторів, які вони обгороджують, і символікою іконографії, що заповнює всю площину стін. Богословська значущість просторів підкреслюється сюжетикою, композицією стінопису, групуванням форм і активністю кольору. Найважливішим при цьому є богословська сутність, „захована” в мальованих фресках, іконах чи мозаїці. Однак характер природного освітлення, напрям світлових потоків та їх відбиття впливають на сприйняття іконографії стін. Внутрішній простір святині є завжди замкненим, ізольованим від довкілля, всього мирського. Гарантом цього є монолітні стіни, що неначе „випромінюють” твердість, безпеку, надійність. Невеликі вузькі вікна у верхній частині стін, незначні рівні освітленості та низька яскравість стінових поверхонь у нижніх ярусах святині також асоціюються із захищеністю. Тому для архітектури православного храму не властиве надмірне засклення у площині стін. *Улаштування світлових прорізів має сенс лише тоді, коли необхідно впустити до святині світло згідно ієрархічності освітлення й принципу домінування верхнього світла.* Символіка світла реалізується на контрасті з напівтемрявою, яка панує на периферії храму й символізує земне життя людини, занурене у морок, і тільки „світло Боже” видобуває її звідти й орієнтує на дорогу спасіння. Одне підкреслювало інше. Тема

тими несла протилежний зміст-печаль, скорботу, однак відсутнім був відчай, хоча контраст світла й темряви переноситься на широке поняття добра й зла, земного й неземного, чесноти й беззаконня. Тема печалі збагачувала художній образ. Розуміння світла також поглиблювалося внесеною в нього антитезою: чуттєве й нерічеве, тобто не пов'язане з природною світловою стихією, з реальним джерелом, а як світло фаворське, як божественне випромінювання, що притаманне внутрішній суті предмета й людини. Усе на землі наділене божественною енергією, таким чином, усі речі є світлоносними [16].

5. Принцип відносної однорідності світла у просторі церкви вказує, що природне світло, надходячи у внутрішній простір храму, як і штучне світло від різних джерел, у часі Літургії не повинні змінювати свою колірність, залишаючись відносно постійним за спектральним складом при прониканні через віконне скло чи світлопрозорий матеріал світильника. Світло та колір творять організуючу засаду художньої системи святині, в якій світло – синонім краси. За висловлюванням Фоми Аквінського „краса – це світло прекрасного – сіяння самої речі чи твору мистецтва, чи природи”. Краса вбачається в яскравості кольорів і блиску позолоти [16].

Колір, який ми сприймаємо, звичайно змінюється із зміною освітлення, у залежності від джерела світла. Характерною ознакою різних джерел світла (сонця, дифузного неба, полум'я свічки та інше) є суттєва різниця у спектральному складі світла, яке вони випромінюють [2]. Упродовж дня весь час змінюється спектральний склад природного світла у випадку дуже високих рівнів освітленості спостерігається спотворення передачі кольору. Ці фактори, що визначають *характер сприйняття кольору у залежності від освітлення, слід враховувати при організації світлового середовища церкви*. М'яке (мало яскраве) освітлення стін бокових нефів, особливо у нижніх ярусах святині, низькі рівні природного освітлення храму загалом,

сприяють константному сприйняттю колориту ікон і стінопису. Недостатність природного освітлення компенсується світлом лампад і свічок, що знаходяться перед іконами. Яскравість їхнього полум'я не перешкоджає візуальному сприйняттю ікони, мерехтіння свічок у подувах повітря перед благословенними і натхненними зображеннями святих, сприяють щирій молитві. На відміну від західної церкви, де більш значущим у теологічному і архітектурному аспектах є пряме світло, що відображається у поліхромних вітражах, в українській церкві важливим є останній етап поширення світла, а саме-відбите світло – „блиск Божої Слави” (Євр. 1.3). Поліхромні вітражі розкладають природне світло на монохромні світлові потоки, які кольоровими плямами покривають ділянки стін. Накладання кольорів і їх просторове змішування погіршують сприйняття колориту стінопису.

6. Принцип інтегральності світла у просторі церкви вказує на постійну присутність у просторі святині у часі Богослужіння (крім нічного) природного й штучного світла.

Згідно з церковними законами не дозволяється відправляти жодного Богослужіння без світла. Передовсім при Божественній Літургії повинні горіти щонайменше дві воскові свічки. Св. Єронім говорив: „в усіх церквах сходу світиться Світло, коли має бути читання Св. Євангелії – хоч би й сонце світило”. То ж видно, що робили те не задля темряви, але щоб у той спосіб виявити свою радість [12]. Символіка штучних джерел світла, вогню вплетена в містерію Служби Божої, є її давнім атрибутом, частиною церковного канону. Штучне світло доповнює природне, виконує його функції при низьких рівнях природної освітленості, є незамінним для богослужбових потреб. Царина природного світла – верхній простір святині, центр, підкупольний простір, *штучне світло фрагментарно освітлює нижній ярус святині, акцентує своєю присутністю найбільш важливі, згідно богословських вимог, місця храму.*

Аналізуючи сучасне церковне будівництво у відповідності з принципами архітектурно-просторової організації світлового середовища християнського храму східного обряду, бачимо, що нетрадиційні рішення сучасних святинь часом суттєво змінюють характер поширення світла у їх просторі і не завжди на краще. Слід відмітити певні негативні тенденції в організації світлового середовища сучасних церков:

- улаштування плоскої стелі або ледь випуклих склепінь, асиметрія плану чи згрупування банних завершень у довільному місці просторової структури храму приводить до некогерентного освітлення внутрішнього простору храму і, що найбільш важливо, семантичній невідповідності сакрального світлового середовища, його структури (елементів та зв'язків) просторовим формоутворюючим елементам церковної будівлі,
- вікно, яке у християнському храмі східного обряду традиційно ототожнювалось зі світлом, у сучасній українській церкві стає здебільшого виключно композиційним елементом. Це спричинило не оправдану богослужбовими міркуваннями появу великої кількості величезних за розмірами (на всю висоту нефу) світлових прорізів, що приводить до перенасичення інтер'єру світлом, нетрадиційно високих рівнів освітлення і яскравих контрастів у просторі церкви, які майже повсюди зменшуються при допомозі кольорового скла,
- велика інтенсивність бокового освітлення в нижньому ярусі храму приводить до девальвації верхнього світла, руйнує ієрархію (нерівномірність) світла, символічне значення бані,
- велика інтенсивність світлових потоків прямого денного світла зменшує символічну значущість відбитого світла від внутрішніх поверхонь і світла традиційних штучних джерел (лампади, свічки), а висока яскравість вікон погіршує зорове сприйняття інтер'єру, змушує

- застосовувати тоноване чи кольорове скло, що не характерно для східних християнських храмів,
- проблемою освітлення сучасних церков є заміна лампад і свічок на електричні лампи розжарювання. При цьому фактично втрачається символіка вогню і світла, а висока яскравість цих джерел світла приводить до погіршення зорового сприйняття простору святині.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи дослідження архітектурно-просторової організації світлового середовища християнського храму східного обряду, необхідно зробити такі висновки:

1. У просторі церкви світло – атрибут Служби Божої, релігійних обрядів, має особливе місце і значення, є складовою частиною сакрального образу святині, в моделюванні якого бере активну участь. Світло входить у сферу кодифікації й герменевтичної інтерпретації традиції Східної Церкви шляхом втілення її в архітектурі храму через систему символів, прообразів, канонів. Світло – явище архітектонічне, формотворчий і комунікативний елемент просторової структури храму, найважливіший чинник сприйняття простору й устрою святині. Простір сакрального ядра храму створюється нероздільною цілісністю – „злитістю” форми, світла й кольору, а зовнішня форма святині органічно відтворюється логікою розвитку внутрішнього простору.

2. Символіка світла (рівнозначно із символікою джерел світла, світлоносних і світловідбиваючих елементів церковної будівлі), виконуючи своє сакральне призначення у просторі й матеріальній оболонці святині, втілюється в архітектонічні категорії форм і світлових явищ. Світло урухомлює механізм матеріалізації сакрального образу у архітектурну форму („світло зі сходу” – вікно в абсиді, „світло з висоти” – купол на високому світловому барабані та інше). Архітектурні форми

й елементи святині, пов'язані зі світлом за певними принципами архітектурно-просторової організації, спираючись на прообрази, у відповідності з теологічними й богослужбовими вимогами, упорядковуються у структурну модель світлового середовища святині. Ця модель є архетипом в організації світлового середовища української церкви, частиною її цілісного образу (хрестовокупольний храм, тридільна церква, 1-, 3-, 5-, 9-, 13- банні храми).

3. Світлове середовище української церкви різних типів на окремих етапах розвитку церковної архітектури в Україні [3, 6, 7, 10, 11, 20] виявляється як результат перенесення образної інваріантної моделі світлового середовища у різні контексти культури й історії. У кожному конкретному випадку світлове середовище церкви є результатом взаємної синхронізації прообразної моделі-архетипу світлового середовища й цілісного образу святині, який континується в межах традиції, за принципами та засобами даного періоду розвитку архітектури з урахуванням всього спектру зовнішніх впливів. В українських традиційних церквах княжої доби домінує верхнє світло, проте значення купола, як основного світлоносного елемента храму зменшується через світлову активність вікон, які розміщуються у верхніх частинах стін, наближених до центру храму. Природне освітлення цих храмів – верхньо-бокове. У барокових храмах створюється максимальна концентрація світлових потоків до центру святині, де панує вертикальна вісь храму. Світло, що спливає від куполів з неосяжної висоти шляхом багаторазового відбиття створює ритмічні світлові ряди – від темного до найсвітлішого через градації світлого. Поширення світла має циркулярний характер не тільки у під куполом, а і у середніх ярусах святинь через розміщення вікон у стінах, на всі боки у гранованих у плані виступів церковних будівель. Візуально ієрархічність світла в горизонтальній площині майже не відчувається, проте від м'яко освітленого простору нижнього ярусу святині зір і дух людини порива-

ється до максимальної концентрації світла угорі, що вторить богословській ідеї.

4. Упродовж усього періоду розвитку традиційної церковної архітектури в Україні архітектурно-просторова організація світлового середовища храмів відповідає таким богословським вимогам та принципам:

- **пріоритет сакральних і богослужбових функцій над естетичними та утилітарними в моделі формування світлового середовища церкви,**
- **домінування у відповідності до сакрального змісту і символіки верхнього природного світла,**
- **ієрархічність природного й штучного світла згідно символічної ієрархії просторів в основному об'ємі святині,**
- **рівнозначущість прямого й відбитого світла,**
- **мінімальна достатність світла у просторі святині,**
- **відносна однорідність світла,**
- **інтегральність природного й штучного світла в просторі церкви,**
- **семантична відповідність сакрального світлового середовища і його просторових формоутворюючих елементів.**

5. За експериментальними дослідженнями проведеними у Міжнародній Школі церковної архітектури Національного Університету „Львівська політехніка” встановлено, що середнє значення коефіцієнта природної освітленості у церквах змінюється у широких межах – від 0,4% до 5%. При цьому, завжди забезпечуються рівні освітленості, достатні для читання й сприйняття оздобу поверхонь храму. Поєднання природного та штучного освітлення звільняє проєктантів від необхідності дотримання певних норм природного освітлення, тим більше, що прагматична сторона освітлення повністю підпорядкована богословським і богослужбовим вимогам організації світлового середовища церкви. Враховуючи

відносну незмінність штучного освітлення, спираючись на дослідження останніх років та спроби нормування світла у просторі храму, пропонуються значення середньої освітленості на горизонтальній поверхні у різних частинах церковної будівлі: притвір – 20-40 лк, нави – 50-100 лк, головна нава – 150 лк, на тетраподі – 200-250 лк, солея, амвон – 300 лк, вівтар – 300 лк.

6. Встановлені принципи архітектурно-просторової організації світлового середовища християнського храму східного обряду є інваріантними (незмінними) у історії розвитку церковної архітектури України і мусять надалі залишитися невід'ємною складовою загальної творчої концепції архітектора та процесу об'ємно-просторового вирішення церковної будівлі. Принципи й засоби організації світлового середовища церкви, генезис та еволюція сакральної символіки й архітектонічних форм генетично пов'язані зі світлом – насамперед природним. Методи і засоби організації світлового середовища у сучасній церковній архітектурі нерідко суперечать архітектурній традиції та богословським вимогам. Архітектурно-просторова організація світлового середовища української церкви повинна бути традиційною у історичному й культурологічному аспектах як методологічний богословський канон-постулат. Світлове середовище церкви, поряд з категоріями символу й архетипу, необхідно вважати методом перенесення традицій в українській церкві, ціннісним критерієм її архітектурно-просторової організації. Архітектура християнського храму східного обряду – це архітектура світла.

Прийняті скорочення назв біблійних книг

Ав – пророка Авакума	Лк – Євангеліє за Лукою
Бут – Буття	Мк – Євангеліє за Марком
Вих – Вихід	Мт – Євангеліє за Матеем
Еф – Послання Ап. Павла до Ефесян	Од – Одкровення Івана
Євр – Послання Ап. Павла до Євреїв	Пс – Псалмів
Єр – пророка Єремії	Пт – Послання Ап. Петра
Ів – Євангеліє за Іваном	1 Сл – 1-ше Послання Ап. Павла до Солунян
Іс – Пророка Ісаї	2 Сл – 2-ге Послання Ап. Павла до Солунян
Кол – Послання Ап. Павла до Колосян	Хр – Хронік
2 Кр – 2-ге Послання Ап. Павла до Коринтян	

Список літератури

1. Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. –М.: Наука, 1973. –С.48-60.
2. Агостон Ж. Теория цвета ее применение в искусстве и дизайне / Пер. с англ. И.В. Пеновой. -М.: Мир, 1982. –184с.
3. Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. -К.: Будівельник, 1969. –191с.
4. Bułhakow S. Myśli o ikonie. // Ikona-Symbol i Wyobrażenie. -Warszawa, 1984. -Цит. в кн.: В. Мокрий. Церква в житті українців. –Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. –105с.
5. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. -К.: „Путь к истине”, 1991. –408с.
6. Вечерский В.В. Церковна архітектура української держави XVII–XVIII століть (Гетьманщини) // Церковна архітектура. Методичні матеріали IV Міжнародної Школи церковної архітектури. -Львів, 1995. –8с.
7. Драган М. Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм. -Львів: з друкарні вид. „Діло”, -1937. -Ч.1. –159с.

8. Дяченко Г. Практическая симфония для проповедников Слова Божия. Св.-Троицкая Сергиева Лавра, 1992. –495с.
9. Evdokimov P. Sztuka ikony. Teologia rękna // Novum 1-2, 1984.
10. Жук Р. Ритмічні особливості української церковної архітектури // Пам'ятки України. –Київ, 1991. -№4. –С.38-45.
11. Криворучко Ю.І. Архітектура сакральна // „Енциклопедія сучасної України”. - К.: НАН України, Наукове Товариство ім. Шевченка, Енциклопедія Сучасної України, 2001. – Т.1 (літера „А”). – С.723-730, кольорова вкладка після с.720, 37 кольорових та 40 чорно-білих ілюстрацій.
12. Любачівський М.-І. Кардинал УГКЦ. Літургіка. -Львів, 1997. –С.12-39.
13. Ляхович Діонізій о.ЧСВВ. Історія спасіння (дорога спільноти і причасті) // Київська церква. Альманах християнської думки. –Київ-Львів: Провінція Отців Василіан „Найсвятішого Спасителя в Україні”. 2001. -№1. –С.165-170.
14. Мокрий В. Церква в житті українців. –Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. –105с.
15. Музичка І. Українське сакральне мистецтво і богослов'я // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. Матеріали міжнародної конференції. -Львів.: „Свічадо”, 1994. –С.11-34.
16. Овсійчук В. Українське малярство Х-ХVII століть. Проблеми кольору. -Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1996. –477с.
17. Прийдіте поклонімся: молитовник / 2-е вид., скорочене. -Львів, 1994. –672с.
18. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. -1991. –1390с.
19. Словник Біблійного Богослов'я // Головний редактор Ксав'є Леон-Дюфура / Пер. з фран. Софрона Мудрого, ЧСВВ. – Рим, 1992. - Львів: Місіонер, 1996. –С. 704.
20. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. -К.: Будівельник. –336с.
21. Uścinowicz J. Symbol, archetyp, struktura. Hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej, Białystok, 1997. –393с.
22. Успенский Л. Символика храма. ХМП. -№1, 1958.
23. Florenski P. Ikonostas i inne szkice. -Warszawa, 1984. –С.15-200.
24. Шманько Т. Твоє від твоїх... // Київська церква. Альманах християнської думки. –Київ-Львів: Провінція Отців Василіан „Найсвятішого Спасителя в Україні”. 2001. -№2-3(13-14). –С.87-91.

25. Шпідлік Т. Духовність християнського сходу: Систематичний виклад / Пер. з італ. М.Прокопович. - Львів: ЛБА, 1999. -496с.
26. Яців М.Б. Принципи організації світлового середовища церкви // Вісник НУ „Львівська політехніка”. - Львів, 2000. -№410. -С.216-219.
27. Яців М.Б. Структура світлового середовища церкви // Вісник НУ „Львівська політехніка”. - Львів, 2001. -№429. -С.217-221.

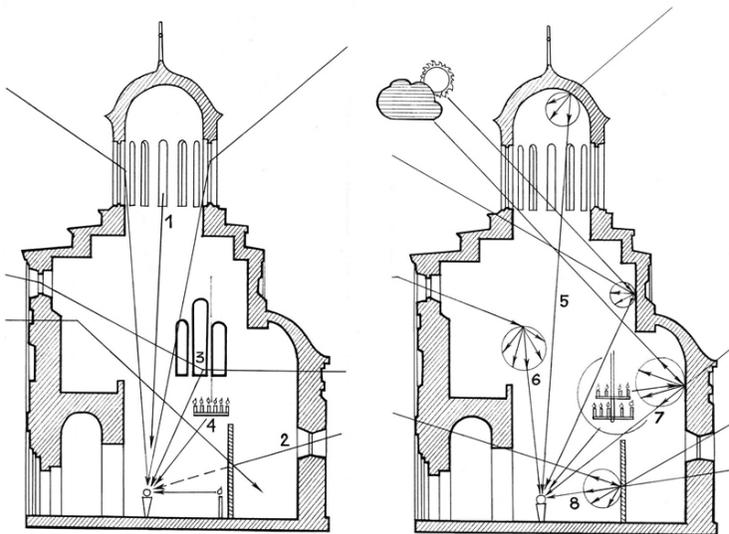

Рис. 1. Розподіл світлових потоків природного й штучного світла у просторі традиційного християнського храму східного обряду: А – пряме світло – „яскравість”; 1 – потоки прямого світла від вікон світлового барабана купола (бани); 2 – світло, що проникає крізь вікна абсиди; 3 – світло від вікон у бокових стінах нефу; 4 – світло свічок, лампад, електричних ламп. Б – відбите світло – „блиск”; 5 – відбите від стелі купола й склепінь; 6 – відбите світло від стін нефу; 7 – від конхи й стін абсиди

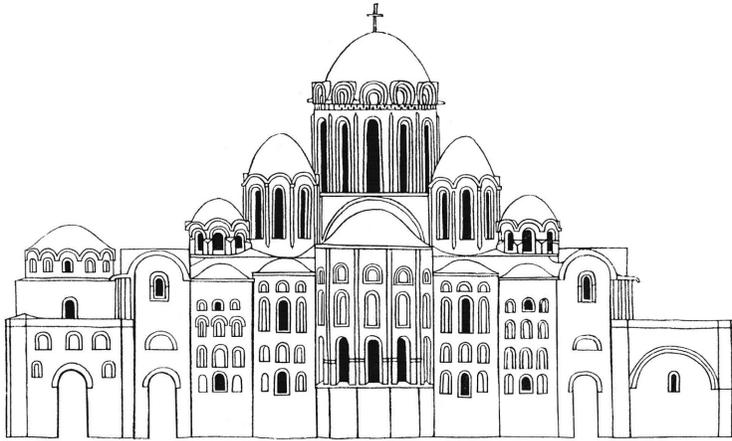

Рис. 2. Структура світлових прорізів у київських храмах княжої доби: Софіївський собор (1037 р.) за реконструкцією М. Кресального, В. Волкова, Ю. Асєєва

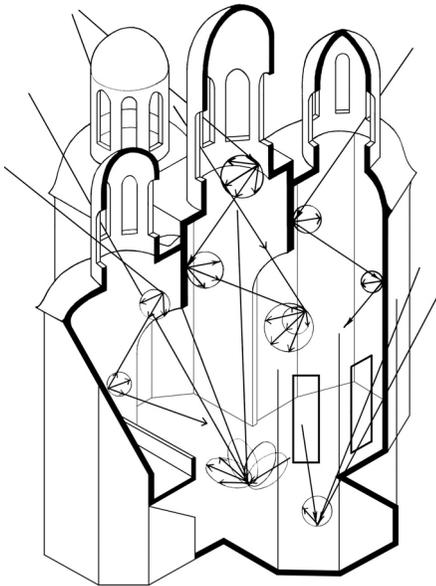

Рис. 3. Схема розподілу основних потоків природного світла у просторі українського мурованого барокового храму

Рис. 4. Схема розміщення штучних джерел світла у плані храму для забезпечення штучного освітлення максимально наближеного до природного (імітація природного освітлення засобами штучного світла).
 Світильники розсіяного світла:
 1 – люмінесцентні лампи-панелі; 2 – люстра; 3 – бра;
 Світильники прямого світла:
 4 – прожектори, світильники з рефлекторним відбиванням світла; Світильники місцевого освітлення: 6 – настільні лампи

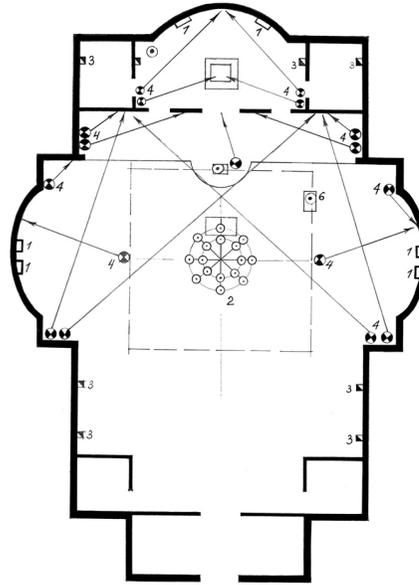

Рис. 5. Схема перетину храму із розміщенням джерел штучного світла для створення освітлення максимально наближеного до природного (імітація природного освітлення засобами штучного світла).
 Світильники розсіяного світла:
 1 – люмінесцентні лампи-панелі; 2 – люстра; 3 – бра; Світильники прямого світла:
 4 – прожектори, світильники з рефлекторним відбиванням світла;
 Світильники відбитого світла:
 5 – прожектори (світильники) з дифузним розсіюванням світла; Світильники місцевого освітлення: 6 – настільні лампи

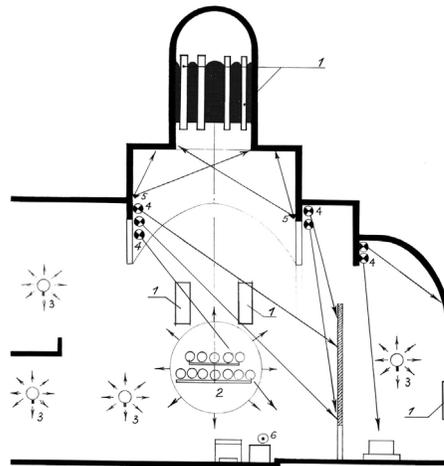

Рис. 6. Церква в Жовкві

Рис. 7. Церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври

Рис. 8. Трапезна церква Києво-Печерської Лаври

Рис. 9. Почаївська Лавра. Церква Успіння Богородиці. Штучне світло у часі богослужіння

Рис. 10. Церква Троїцька Надбрамна
Киево-Печерської Лаври, XII–XVIII
ст.

Рис. 11. Почаївська Лавра. Церква
Успіння Богородиці. Штучне
освітлення склепінь і купола

SUMMARY

Jurij Kryworuczko

Light in sacred architecture

Keywords: light, sacred architecture, temple, structure, space, tradition

Described are the traditional means for the embodiment of theological and architectural nature of light in the spatial organization of Christian churches. Basic principles and tools for the spatial organization of lighting environment in the Ukrainian temple buildings are given. The importance of natural and artificial light for the creation of structure and space of the church is found. Revealed are the regularities for the church lighting environment in the temporal dynamics of worshiping; disclosed are the tools to transfer principles of the traditional church lighting practices to modern temples.